

өзінің «табиғи қасиетімен» танылады[3]. Басқаша айтқанда, осы дыбыс арқылы предметтің ішкі тәні ашылады.

Есту теңеулері әртүрлі модальдық мағыналарда жұмсалады. Бұлар жазушының яки айтушының суреттелміш заттар мен құбылыстарға деген жақсы, жаман көзқарастарын, сүйініш, күйініштерін білдіреді.

Сонымен, есту теңеулері жалпы қазақ теңеулер жүйесіндегі қомақты семантикалық топтардың бірі болып табылады. Иә, аты атап тұрғандай бұл дыбысты есту арқылы пайда болатын теңеулер. Аталмыш мысалдардағы «сыбдырлағандай, былдырлағандай» т. б. осы секілді теңеулер дәлел. Бұл теңеулердің басты құралы – дыбыс. Өншейіндегі жай дыбыс теңеулік конструкцияның бір мүшесіне айналып, сол арқылы предметті суреттеп, сипаттауда пәрменді бейнелеу тәсілі ретінде жұмсалады. Теңеулердің эмоционалды-экспрессивті сапасы осы дыбыстарға тікелей байланысты.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Рубайло А.Т. Художественные средства языка. – М.,1971. – 376 с.
2. Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. – М., 1981. – 225 с.
3. Қоңыров Т. Тұрақты теңеулер сөздігі. – Алматы, 2007. – 477 б.

Шәрібжанова Ғалия Ғабдоллақызы, филология ғылымдарының кандидаты, АЭЖБУ доценті

g.sharibzhanova@aes.kz

Молдабаева Қарлығаш, аға оқытушы

k.moldabaeva@aes.kz

Ғұмарбек Дәукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университеті

ПРАГМАТИКАНЫҢ НЕГІЗГІ КАТЕГОРИЯЛАРЫ, ЭКСТРАЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ФАКТОРЛАР. ДИСКУРС

Біз жалпы алғанда, прагматика, экстралингвистикалық факторлар, олардың зерттеу нысандарын тілдік тұрғыдан қарастыруды жөн көрдік.

Прагматика (грек, pragma, pragmatosis, әрекет) — семантика мен тіл біліміндегі тілдік таңбалардың қызметін зерттейтін саласы. «Прагматика» терминін ХХ ғасырдың 30 жылдарында семиотиканың бір бөлімі түрінде Ч. У. Моррис енгізген. Ол семиотиканы таңбалардың объектіге қатынасын зерттейтін семантика, таңбалардың өзара қарым-қатынасын зерттейтін синтактика және сөйлеушілердің таңбаларға қатынасын зерттейтін прагматика деп бөлген. Прагматиканың лингвистикалық зерттеу саласына айналуы Ч. С. Пирстің идеясымен байланысты сөйлеу актілері жайындағы логика-филологиялық (Дж. Р. Сёрл, З. Вендлер т. б.) және прагматикалық теориялардың (П. Грайс, Л. Линский, Сёрл, П. Ф. Стросон т. б.) ықпалымен 60-70 жылдардан басталады. Лингвистикалық прагматиканың қызметі нақты емес, оған сөйлеуші субъект пен адресаттың (тындаушының) өзара қарым-қатынасынан туатын мәселелердің бәрі кіреді. Сөйлесушілердің қарым-қатынасы үстінде тілдің қолданылуы мен прагматикалық қызметін біріктіре отырып, прагматика риторика, стилистика, сөйлеу теориясы мен типологиясы, стильдердің қарым-қатынастық және функционалдық теориялары, социоллингвистика, психоллингвистика т. б. көптеген салаларға қатысты проблемаларды қамтиды [1].

Егер прагматиканың аталған салаларға қатысты десек, төмендегідей мәселелерді таратып айтуға болады.

Прагматика және риторика, стилистиканың зерттеу мәселелеріне келсек, риторика - шешендік өнер туралы ғылым.

Прагматика риторикамен байланыстылықта әртүрлі жағдаятта шешендікпен сөйлеу мәселелерінің қыр-сырын негізге алады. Оған сөйлеу актілері құрылымындағы келесі компоненттер кіреді:

- айтушы;
- адресат;

- хабарламаның бастапқы материалы;
- хабарлама мақсаты;
- хабарламаның дамуы;
- контекст және қарым-қатынас жағдаяты;
- қарым-қатынасқа қатысушылардың тұлғааралық қарым-қатынасы.

Бұл компоненттер сөйлеу кезінде анықталады, сондықтан сөйлеудің сәттілігі оларды тұжырымның мазмұны мен формасын жоспарлау кезіндегі қалай ескерілетініне байланысты.

Стилистика - тілдік қарым-қатынастың әртүрлі жағдайлары үшін тілдік бірліктерді бірыңғай семантикалық және композициялық тұтастыққа (мәтінге) таңдау принциптері мен ұйымдастыру тәсілдерін зерттейтін пән. Сөйлеу әрекетінің тиімділігі мен сәттілік факторларын зерттеуге бағытталған нысаны оларды прагматикамен байланыстырады. Прагматикада ауызша қарым-қатынастың нақты шарттары мен ережелерін, риторика мен стилистикада шешендік өнердің белгілі бір нормаларын, мәтіндерді құру ережелерін сақтауды белгілейді.

Прагматиканың стилистикамен байланысы әдеби норма және стилистикалық нормаларды, ал сөйлеу актісінің теориясы - бұл сөздерді ақпарат ұсыну үшін ғана емес, сонымен қатар іс-әрекеттерді жүзеге асыру үшін қолданылатын тәсілдермен байланысты прагматиканың бір бағыты ретінде қарастырылады.

Сонымен прагматика әртүрлі сөйлеу әрекеттерін, ал риторика олардың әсері қалай жүзеге асырылатынын қарастырады.

Прагматика және психология бойынша психоллингвистика тұжырымды қалыптастыру, қабылдау және түсіндіру процестерін, эксперименттік прагматика - лингвопрагматикада көтерілген мәселелерді зерттеу үшін психологияда әзірленген эксперименттік әдістерді қолданатын пән.

Прагматика және әлеуметтануда (социоллингвистика) әлеуметтік мінез-құлықты зерттеу көбінесе қарым-қатынасты тілдік қамтамасыз етуге жүгінетіндіктен, зерттеу материалы әлеуметтанушылар мен прагматистер арасында ішінара сәйкес келеді. Бірақ түпкі мақсаттары әртүрлі. Әлеуметтанушылар әлеуметтік топтар мен ұйымдардың сипаттамаларын, сондай-ақ әртүрлі әлеуметтік параметрлердің (жас, нәсіл, жыныс) адамның күнделікті өміріне әсерін зерттейді. Прагматиканы ең алдымен оның сөйлеу компоненті қарастырады.

Прагматиканың және қолданбалы лингвистикамен байланыстылығында тіл жүйесінің жұмыс істеуінің әртүрлі салаларын оңтайландыру әдістері зерттеледі және әзірленеді.

Прагматика сөйлеу мен қарым-қатынас кезінде туындайтын қиындықтарды түсіну мәселесі бойынша барлық зерттеу салаларына қатысы болуы мүмкін (мысалы, тұлғааралық қарым-қатынастағы коммуникативті қиындықтарды, коммуниканттар бетпе-бет емес, басқа арналар арқылы сөйлескен кезде туындайтын қиындықтарды зерттеу. Мысалы, ұшақтың кабинасындағы ұшқыштың диспетчермен байланысы).

Адамдар арасындағы қарым-қатынастағы танымдық, эмоционалды ақпарат, тәжірибе, білімдер, біліктер, дағдылар алмасудағы ерекшеліктерді, адам қарым-қатынасының белгілі бір саласында қолданылатын сөйлеу құралдарының тарихи қалыптасқан жүйесі ретінде қарым-қатынаста белгілі бір функцияны орындайтын әдеби тілдің бір түрі - сөйлеудің функционалды стильдерімен байланыстылығы анықталады.

Сонымен прагматика – коммуникаттардың бір-біріне және мәтіннің мазмұнына (жазбаша және ауызша түрде) олардың коммуникативтік ниетімен және сұхбаттасу мән-жайымен санасқан жеке қарым-қатынасы. Коммуникация вербалды және вербалды емес (паралингвистикалық) тәсілдер қолдану арқылы екі немесе одан да көп тұлғаның ақпарат алмасуы немесе баяндау түріндегі байланысы прагматиканың тікелей қатысы арқылы өтеді. Яғни адам өз ойын оқырманға қалай жеткізеді, қатынас құралдарын қалай қолданады және тағы сол сияқты мәселелерді зерттейді.

Ал прагмалингвистиканың зерттеу нысанын толық тану әрі сөйлеу тіліндегі дискурс пен мәтіннің мазмұндық-ақпараттық мәнін ашу үшін, таңбаның, яғни прагматиканың «іс-әрекеті мен бітім-болмысын» айтушы мен тыңдаушының қарым-қатынасы арқылы тану стилистиканың жаңа бағытының пайда болуына негіз бола алады. Прагмалингвистика адамның коммуникативтік іс-әрекетінің ауызша (дискурс), жазбаша (мәтін) екі формасын қарастырады [2].

Тілді таратудың осы екі формасы көптеген проблемаларға ортақ бола отырып, күрделі айырмашылықтарымен ажыратылатын тұстары да молынан ұшырасып отырады. Дискурс теориясы мен мәтін теориясы прагмалингвистикалық зерттеудің негізгі мақсатын айқындайды. Дискурс пен мәтіннің таңдалуы коммуникаттардың сөйлеу іс-әрекеттерінің ментальды проблемаларын олардың интенциясымен қоса вербалды және вербалды емес тілдік құралдарды пайдалана отырып,

коммуникативтік құралдарды есепке алып отырады. Бұл проблемаларды шешу тек ішкі лингвистикалық және сыртқы лингвистикалық факторлардың біріккен есептерін талап етіп қана қоймайды, сонымен қатар қоғамдық ғылымдармен тоғысуын талап етеді. Прагмалингвистиканың мақсаты мәтін мен дискурстың табиғатын толық ашу, ендеше екеуіне де ортақ терминдерді анықтап алу қажет. Олар: прагматика, коммуникация, информация.

Прагмалингвистикалық зерттеу төмендегідей мақсаттарды көздейді:

1) Дискурсты, оның түрлерін қатынас мақсатына қарай және оның нақты бір коммуникация үдерісінде вербалды/вербалды емес қатынастармен жүзеге асырылуы;

2) Мәтінді, оның түрлерін және мәтін ішіндегі байланыстары.

Тіл бірліктерінің ықпал ету күші әрқалай – ашық немесе жасырын көрінеді. Тілдік құбылыстардың прагматикалық сипатын, өлшемдерін қарастыру прагматиканың негізгі міндеттеріне жатады. Қарым-қатынастың әртүрлі жағдайларындағы тілдік қолданыстардың прагматикалық ерекшеліктерін айқындау жаңа пән прагмалингвистиканың міндетіне айналды.

Тілді қолдануға әсер ететін экстралингвистикалық факторлар (сөйлеушінің әлемі, пікірі, көзқарасы, мақсаты туралы білім) сөйлеу құралдарын таңдауға, белгілі бір қарым-қатынас жағдайында белгілі бір лексемаларды, грамматикалық формалар мен құрылымдарды қолдану ықтималдығына әсер етеді.

Экстралингвистикалық факторлардың қатарына автордың жеке факторы, оның дүниетанымы, эстетикалық қалауы, шығарманың идеялық бағыты, эмоционалды тон, бейнелі құрылым және т.б. кіреді. [3].

Прагмалингвистикадағы дискурс ұғымы бойынша таратып айтқанда зерттеушілер назарындағы төмендегі мәселелерді келтіруге болады.

Прагмалингвистикадағы дискурс — күнделікті мәтінде не қарым-қатынаста тілді пайдалану, әлеуметтік тәжірибенің динамикалық түрі, ол әлеуметтік әлемді құрады, тұлғаны қалыптастырады. Тұлға әлеуметтік диалогті игеру арқылы қалыптасады. Адамдар дискурсты нақты коммуникативтік жағдаяттағы әлеуметтік әрекетін тиянақтау үшін пайдаланады. Тілді пайдалану осы жағдаятқа шарттасады [4, 8].

Дискурс (фр. discours) — тілдік коммуникация түрі. Кең шеңберде дискурс дегеніміз уақыттың мәдени тілдік контексті. Оған рухани-идеологиялық мұра, көзқарас, дүниетаным кіреді. Тар мағынада дискурс деп қандай да болмасын мағыналы, құнды іс-әрекеттің (актінің) нақты тілдік шындығын айтады [1].

Дискурс — сөйлесу арқылы берілетін ойдың әлеуметтік астарына талдау беретін ұғым. Структуралистер ғылыми айналымға қосқан бұл ұғым философияда, әлеуметтануда, семиотикада мәдениеттануда, когнитивтік талдауларда қолданылады. Дискурс ұғымы арқылы қандай да бір тікелей оқырманға не тыңдаушыға бағытталған концепция (ғылыми, философиялық) белгіленеді. Дискурс адамдардың сөйлеу арқылы жасаған қарым-қатынасынан кейін ғана мағынасы болады, яғни мағынасы мен белгісін, сөз бен ойдың бірлігін айқындайды [5].

Дискурс ұғымының тарихына тоқталсақ, ол ХХ ғасырдың 70-жылдарынан бастап философияда кеңінен қолданыла бастады. Тұңғыш болып «дискурс» ұғымын Ю. Хабермас өзінің «Коммуникативтік компетенция теориясына дайындық» атты еңбегінде қолданған болатын. Содан бері бұл термин батыстық философияда кең қолданылып жүр. Хабермас «дискурске» мына төмендегідей белгілер тиесілі деп қарастырады — қарым-қатынасқа, сұхбатқа имманентті (іштей тиесілі), сол кезеңнің қоғамдық өмірінде қалыптасқан нормалар, ережелер және негізгі құндылықтар жинағынан тұратын идеологиялық тіл. Ондағы идеология деп отырғанымыз жалпы белгілер жүйесі деген мағынада қолданылып отыр [6], [7].

Дискурс [8], немесе дискурс [9], [10] (бұрынғы латын тілінде discursus -пайымдау, дәлел; бастапқыда — жүгіру, қарбалас, әрекет, айналу) — жалпы мағынада сөйлеуді, тілдік қызмет үдерістерін және олардың тұжырымдамалар жүйесін білдіретін көп мағыналы термин.

Дискурсты жаңаша түсіну ХХ ғасырда француздың постмодернизм және постструктурализм философиясында пайда болды; ол ерекше рухани көңіл-күймен және идеологиялық бағдарлармен сипатталады, өйткені олар мәтінде көрсетілген, байланыс пен тұтастыққа ие және әлеуметтік-мәдени, әлеуметтік-психологиялық және басқа мәнмәтіндерге енеді.

ХХ ғасыр философиясындағы дискурстың жаңа көрінісін түсіндіру монолог үстінде дамыған тілдік-сөйлеу құрылымы, мысалы, сөйлеу немесе мәтін деп түсініледі.

Сонымен қатар, дискурс көбінесе тілде жасалған коммуникативті актілердің реттілігін білдіреді. Мұндай дәйектілік диалог, әңгіме, өзара сілтемелері бар және жалпы тақырыпқа арналған жазбаша мәтіндер және т.б. болуы мүмкін.

Дискурс белгілі бір тіл саласына сәйкес келетін тілдің белсенділігімен байланысты және ерекше лексикаға ие деп саналады. Сонымен қатар, дискурстың өнімі белгілі бір ережелерге (синтаксиске) және белгілі бір семантикаға сәйкес жүзеге асырылады, онда оның шектеулі сипаты пайда болады. Дискурс белгілі бір семантикалық өрісте жасалады және белгілі бір мағыналарды жеткізуге арналған, ол өзіне тән грамматикамен коммуникативті іс-әрекеттерге бағытталған. Дискурстың шешуші критерийі - бұл тілдік құрылымдар құрылатын арнайы тілдік орта. Осы түсінікке сәйкес дискурс дегеніміз – «тілдегі тіл», яғни белгілі бір лексика, семантика, прагматика және синтаксис, олар өзекті коммуникативті актілерде, сөйлеу мен мәтіндерде идеология ретінде көрінеді.

Осыған байланысты 1960-1970 жылдардағы дискурс сөйлемдердің немесе сөйлеу актілерінің байланысты тізбегі ретінде түсінілді [11, 8].

Сонымен дискурс әртүрлі сөйлеу аспектілерін, яғни сөйлеу стилін, сөйлеу тактикасын, ақпарат пен бағалау құралдарын немесе сөйлеу белсенділігін және бүкіл халықтың санасында образ тудыру т. б. мәселелерді қарастырады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі — Алматы. «Сөздік-Словарь», 2005 жыл. ISBN 9965-409-88-9
2. Алкебаева Дина Ақбергекқызы. Қазақ тілі стилистикасының прагматикасы. Алматы, 2006, 270 б.
3. Жербило т.в. лингвистикалық терминдер сөздігі: ред. 5-ші, испр - е және қосымша. Назран: Қажылық, 2010. 486 Б.
4. Садирова К.Қ. С 14 Дискурс талдау теориясы: Оқу құралы. – Ақтөбе: Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университеті, 2012. – 90 бет. ISBN 9965 – 9424-1-2
5. Биекенов К., Садырова М. Әлеуметтанудың түсіндірме сөздігі. — Алматы: Сөздік-Словарь, 2007. — 344 бет. ISBN 9965-822-10-7
6. Саяси түсіндірме сөздік. – Алматы, 2007. ISBN 9965-32-491-3
7. Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Лингвистика / Жалпы редакциясын басқарған э.ғ.д., профессор Е. Арын – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ. 2007. ISBN 9965-08-235-9
8. Лингвистический энциклопедический словарь. М. 1990, с. 136.
9. Захарченко Е. Н., Комарова Л. Н., Нечаева И. В. Новый словарь иностранных слов. М., 2008, с. 271.
10. Демьянков В. З. Текст и дискурс как термины и как слова обыденного языка // IV Международная научная конференция «Язык, культура, общество» . Москва, 27—30 сентября 2007 г.: Пленарные доклады. — М.: Московский институт иностранных языков; Российская академия лингвистических наук; Институт языкознания РАН; Научный журнал «Вопросы филологии», 2007. — С. 86-95.
11. Караулов Ю. Н., Петров В. В. От грамматики текста к когнитивной теории дискурса / Ван Дейк Т. А. Язык. Познание. Коммуникация: Пер. с англ. / Сост. В. В. Петрова; Под ред. В. И. Герасимова; Вступ. ст. Ю. Н. Караулова и В. В. Петрова. — М.: Прогресс, 1989. — С. 8.

Хамзина Г.С., ф.ғ.к., доцент, **Нурмагамбетова А.,** студент
М.Қозыбаев атындағы СҚУ, Петропавл қ.
gulzada_76@mail.ru

О.ӘУБӘКІРОВТІҢ САТИРАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ МАҚАЛ- МӘТЕЛДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Қазақ тілі ұйқасты, ырғақты, айшықты сөз орамдарын жасауға келгенде, дәстүрі мол, аса бір икемді тіл екендігі мәлім. Ол байлықты мақал-мәтел, нақыл сөз сияқты халықтық қазынадан да таба аламыз. Мақалдар мен мәтелдер – ғасырлар бойы халықпен бірге жасап келе жатқан қанатты сөз өнері. Кейбір мақал-мәтелдер заманның ағымына сай өзгеріп айтылады, кейде тіпті тыңнан жаңа мақал-мәтелдер шығарылып отырады. Олардан қазақ халқының ақыл-ойы мен даналық тапқырлығы танылады.

Мақалдап, мысалдап сөйлеу тапқырлық негізінен шығады. Сықақтың дәрежесі кімге қандай жағдайларға байланысты айтылуына қарай айырылады.